

ӨРКЕНИЕТТЕР АҒЫНЫНДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІ*

¹Р.Б. Зейнуллин, ²Д.М. Жаңабаева

АҢДАТПА

Қазіргі әлемде мәдениеттер мен өркениеттер динамикасында елеулі өзгерістер болып жатыр: С.Хантингтонның суперөркениеттер қақтығыстары туралы тұжырымдамасы ХХІ ғасырдың шындығына сәйкес келмейді, мәдени әлемдерді оқшаулау және біріздендіру үдерістері («орыс әлемі», «еуропалық жол», «малайлық өркениет», «түркі әлемі» және т. б.) барған сайын маңызды бола түсуде. Мақаланың мақсаты «түркі идеясының» қалыптасуын, хронотоптарын және өркениеттік әлеуетін қарастыру. Осыған байланысты түркі халықтарының рухани жаңару жолдарын іздеу және одан әрі мәдени даму басымдықтарын қайта бағалау, бірегей және ерекше түркі этномәдениетінің іргелі рухани құндылықтарын сақтау болып табылады. Түркітілдес ойшылдар әрқашан адамның тұтас философиялық бейнесін қалыптастыруға ұмтылды. Орталық Азия ойшылдарының антропоорталықтық философиясы түркі адамының әлемдегі орнын және оның мәдениетке деген көзқарасын анықтайды, өзінің әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыра отырып, ондағы «кемел адам» деген деген кім екендігін, киелі мен пенделінің арақатынасын және адам кім бола алады деген мәселені талдайды.

Түйін сөздер: түркі әлемі, номадизм, түркі-мұсылман Ренессансы, мәдениеттер сұқбаты, Ұлы Жібек жолы, кемел адам.

* Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК қаржыландыру аясында әзірленді (Грант №BR10965263: «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар».

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Зейнуллин Р.Б.,
zeinullin_96@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Р.Б. Зейнуллин,
Д.М. Жаңабаева.

Өркениеттер ағынындағы түркі әлемі // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 83-92.

Тюркский мир в потоке цивилизаций

Аннотация. В современном мире происходят значительные изменения в динамике культуры и цивилизаций: концепция С. Хантингтона о столкновениях суперцивилизаций более не соответствует реалиям ХХІ века, все большее значение приобретают процессы локализации и унификации культурных миров («русский мир», «европейский путь», «малайская цивилизация», «тюркский мир» и т.д.). Целью статьи является рассмотрение генезиса, хронотопов и цивилизационного потенциала «тюркской идеи». В этой связи особую значимость приобретает вопрос поиска путей духовного обновления и переоценка приоритетов дальнейшего культурного развития тюркских народов, сохранение основополагающих духовных ценностей этнокультуры тюрков, уникальной и самобытной. Тюркоязычные мыслители всегда стремились к построению целостного философского образа человека. Антропоцентрическая философия центральноазиатских мыслителей выявляет место тюркского человека в мире и его отношению культуре, анализирует вопрос: «кем может стать человек», реализуя свои потенциальные возможности, каково в нем соотношение сакрального и профанного, кто такой «совершенный человек».

Ключевые слова: тюркский мир, номадизм, тюрко-мусульманский Ренессанс, диалог культур, Великий шелковый путь, совершенный человек.

Turkic World in the Flow of Civilizations

Annotation. Significant changes in the dynamics of cultures and civilizations are taking place in the modern world: S. Huntington's conclusion about the collisions of supercivilizations no longer corresponds to the realities of the XXI century, the processes of localization and unification of cultural worlds («Russian world», «European way», «Malay civilization», «Turkic world», etc.) are becoming increasingly important. The purpose of the article is to consider the genesis, chronotopes and civilizational potential of the «Turkic idea». In this regard, the issue of finding ways of spiritual renewal and reevaluation of priorities for the further cultural development of the Turkic peoples, preservation of the fundamental spiritual values of the ethnoculture of the Turks, unique and original, is of particular importance. Turkic-speaking thinkers have always sought to build a holistic philosophical image of a person. The anthropocentric philosophy of Central Asian thinkers reveals the place of the Turkic man in the world and his attitude to culture, analyzes the question of who a person can become by realizing his potential, what is the ratio of the sacred and profane in him, who is the «perfect human».

Keywords: Turkic World, Nomadism, Turkic-Muslim Renaissance, Dialogue Of Cultures, The Great Silk Road, Perfect Human.

Kіpіcne

Ерте кезеңдерде өмір сүрген түркілер жабайы жылқылар мен түйелерді қолға үйретіп, дөңгелекті арбаны ойлап тауып, жылқыға міну техникасын жетілдіріп, сонымен қатар металдарды өңдеу, қыш ыдыстар жасау, тоқымашылық, қыш және зергерлік өндірісті дамытып, астрологиялық, музыкалық ғылым және өзде де салаларды игеру арқылы әлемдік өркениетке үлкен үлес қосты және бұл дегеніміз – олардың өзіндік дала өркениеті болғандығының көрсетіші. Бірқатар еуропалық ғалымдар (А.Тойнби) көпке дейін түркілердің ежелгі өркениетінің бар екенін мойындамай келді. Бірақ, шығыс көшпелі халықтарының белгілі бір табиғи географиялық жағдайларда дамыған өзіндік дала өркениеті болғанын алға тартқан ғалымдар да аз емес. Мысалы, Л.Н. Гумилев және өзге де ғалымдар б.д. IX ғасырынан бастап б.д. XI ғасырына дейін Жерорта теңізі мен Қиыр Шығыс халықтарымен салыстырғанда түркі халықтары жаңа өркениеттің өркендеуін бастан кешіргенін өз еңбектерінде дәлелдеп берді [1, 3 б.]. Ежелгі таулы Алтай көшпелілерінің мәдениетін зерттеуші С.И. Руденко барлық үй жануарларының ішінде олардың «тек жылқыларды бейнелегенін», ал дөңгелек мүсінде жылқы, қамшының сабы, садақ, ертоқым суреттелгенін атап өтеді. Жылқы

бейнелері Орта Азия мен Батыс Сібірде және сақтардың өнерінде де кеңінен белгілі.

Мұсылмандық Ренессанс дәуірі аясында түркі ойшылдары мен ақындарының ортағасырлық қоғам шындығында жаңғыртқан гуманистік мұраты – сол кездегі әлеуметтік шындықтың ерекше көрінісі және оның келеңсіздігін жеңуге ұмтылу, сонымен қатар болашақ туралы түсініктер теориялық және практикалық маңызы бар мақсат, үлгі, ой-пікірлер түрінде берілген. Кемел адам бейнесін олар ізгі және надан қалалардың дихотомиясын зерттеу негізінде жасаған. Ерекшеленудің негізгі критерийі – тұлға мен қоғамның адамгершілік мәдениетінің даму деңгейі: ізгі қала – кемелділікке жету болса, надан қала – нақты әлеуметтік болмысты суреттеді. Ойшылдар кемелділікке апаратын үш бірдей жолды ұсынады: ағартушылық, білім, билеушінің даналығы.

Елеулі өзгерістер болып жатқан қазіргі әлемде жаһандану және мәдениеттерді біріздендіру процестерінің маңызы арта түсуде. Осыған байланысты рухани жаңғыру жолдарын іздестіру және одан әрі мәдени дамудың басымдықтарын қайта бағалау, дәстүрлі мәдениеттің бірегей және ерекше іргелі рухани құндылықтарын сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Егемен тәуелсіз Қазақстан үшін өткеннің мәдени мұрасын, әсіресе

түркі ойшылдарының гуманистік мұрасын түсіну және ұғыну маңызды рөл атқарады, «кемел адамның» гуманистік мұраты түркі ұлттық кодының өзекті идеясы ретінде жеке адамның тұйық мәдени кеңістігінде жүзеге асыруға болмайтын «адамгершілік» ұғымына кіріккені айқындалды. Гуманистік мұратты іске асырудың негізгі қозғаушы күші – бұл білімді жинақтайтын және тарататын, «кемел әрі дана» азаматтардың бірлескен және жағымды мақсатты жүзеге асыруға бағытталған ақыл-ой жүйесі. Гуманистік мұрат толыққанды кемелді адамдардың «бірлігін» қамтиды. Ол негізінен адамнан шынайы моральдық құндылықтарға сай үнемі жетілдіріліп отыруды талап етеді.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеуде Орталық Азияның рухани кеңістігіндегі өркениеттік үдерістерге компаративистикалық талдау қолданылады. Талдау тек мәдениеттанулық дереккөздерге ғана емес, сонымен қатар білімнің басқа салаларының, ең алдымен философиялық-антропологиялық, тарихи-мәдени, сондай-ақ мәдени-этнографиялық әдістерге де негізделді. Әртүрлі мәдени дәстүрлердегі әлеуметтік-мәдени салыстыру критерийлерінің жүйесін әзірлеуге негізделген компаративистикалық әдістеме (салыстыру, сәйкестендіру, сұқбат, параллелизм) оларды біртұтастың бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Нақты осы мәдени-антропологиялық компаративистикалық зерттеулер өркениеттердің «терең қабаттарын» қозғауға және бір мәдениетті екіншісінің айнасы арқылы түсінуге мүмкіндік туғызады. Философиялық компаративистикалық зерттеулер ойлаудың жалпы парадигмаларын іздеуге ғана емес, сонымен қатар белгілі бір ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін атап көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс Батыс пен Шығыс өркениеттерінің идеяларын салыстыру үшін пайдаланылды.

Батыс пен Шығыс мәдениеттері арасындағы айырмашылықтарды салыстырудың сарқылуын түсіну, «син-

тез» идеясынан мәдени және өркениет процесінде әмбебап және жергілікті әрекеттесу идеясына көшуге алып келді. Мақалада «отырықшы – номадтық» салыстырмалы циклінің зерттеулері, сондай-ақ өркениеттік көзқарастағы антропологиялық еңбектер, атап айтқанда мәдени-тарихи типтерді іздеу әдістемесі пайдаланылды.

Теориялық және әдістемелік тәсіл ретінде зерттеуде уақыттық өлшем мен динамикадағы екі дәстүрлі мәдениеттің көрсеткіштері мен сипаттамаларын салыстыруға мүмкіндік беретін мәдениетаралық және уақытаралық «cross-time» талдауы қолданылды. Сонымен қатар, мақалада логикалық-тарихи, аксиологиялық тәсілдер пайдаланылды. Қосымша әдістер ретінде жүйелік талдау және герменевтика әдісі болды. Зерттеу жұмысында тек философия, тарих, мәдениет бойынша ғана емес, сонымен қатар мифология, эстетика, этнография сияқты білімнің басқа да салаларындағы еңбектер пайдаланылды, өйткені қазақ халқының ежелгі тарихы мен мәдениетінің толық бейнесін көрсету қажеттігі туындады. Ең алдымен, түйінді тұсы ретінде әлемнің бейнесі туралы халық аңыздары мен наным-сенімдерінде, дәстүрінде, әдет-ғұрыптарында және т.б., дүниетанымдық көзқарастардың негізі болып табылатын түсініктер қарастырылды.

Негізгі бөлім

Ежелгі мұраның Мысырда, Сирияда және Кіші Азияда таза күйінде сақталғанына көз жүгіртсек, мәдени сабақтастық желісін байқауға әбден болады. Юстинианның бұйрығымен Византиядан қуылған ғалымдар мен философтар (көпшілігі несториандар) бірнеше тілді, әсіресе Парсы халқының арасында кең таралған сириялық тілді жетік меңгерген. V ғасырда арабтар келгенге дейін сириялықтар Аристотельдің кейбір шығармаларын сириялық тілге, арабтар Парсы елін жаулап алғаннан кейін Гиппократтың, Теофрастың, Диоскоридтердің, Плинийдің, Галеннің еңбектерін сириялық тілге аударды.

Бағдат «Даналық үйінің» қабырғасында әр түрлі елдерден келген ғалымдар, аудармашылар мен хатшылар қызмет етті, олардың көпшілігі Орталық Азия мен Иранның тумалары болды. Аудармашылардың жемісті еңбегінің арқасында грек авторларының (Платон, Аристотель, Евклид, Архимед, Птоломей және т.б.) көптеген шығармалары әлемге танымал болды. Даналық үйі аудармамен ғана емес, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен де айналысты. «Даналық үйінде» обсерватория құрылды, онда астрономиялық бақылаулар мен есептеулер, математикалық география бойынша жұмыстар, атап айтқанда эклиптика мен меридиан дәрежесінің ұзындығының жаңа өлшемдері жүргізілді. Астрономияны зерттеуге елеулі серпін үнді астрономиялық еңбектерімен танысумен байланысты болды. Сол сияқты маңызды рөлді жергілікті ғылыми дәстүр негізінде жасалған және тамырын Вавилондық ғылымнан іздеу керек болған, грек және үнді ықпалымен дамыған Сасани Иран әдебиетін зерттеу де болды [2, 42 б.].

Араб тіліне аудармалардың арқасында халифат ғұламалары өз еңбектерінде эллинизмнің ғылыми мұрасы мен бұрын Жерорта теңізінде қол жетімсіз болған Иран мен Үндістан ғылымының жетістіктерін біріктіре алды. Осының негізінде әр ұлт ғалымдарының бірлескен күш-жігері IX-X ғғ. математиканың жаңа салалары (алгебра және тригонометрия) дамыды, астрономия, химия, медицина және философия айтарлықтай алдыңғы деңгейге шықты. Халиф әл-Мамунның бұйрығымен кітапхана қорын кеңейту үшін Үндістанға, Константинопольге, Парсы еліне құнды кітаптар іздеуге экспедициялар жіберіліп отырды.

Ұлы Дала көшпелілері үлкен мәдени кеңістіктердің «интеграторлары», сондай-ақ империялардықұрушы ретінде әрекет етті. Орталық Азияның көп ғасырлық тарихында аймақтағы ілгерілеуші және үстем күш көшпелі түркілер болса, қалалар мен оазистердің халқы (иран-соғдылар, тәжіктер) көбірек қорғанып, оңтүстікке, тауға

ығыстырылып, этникалық және тілдік ассимиляцияға ұшырады.

Орта ғасырлардағы сауда-экономикалық байланыстар әлемнің әртүрлі елдері, соның ішінде Орталық Азия мен арабтық Шығыстың арасындағы мәдени алмасуды ынталандырды. Орталық Азияның сауда байланыстары халифаттың шекарасынан әлдеқайда асып түсті: олар Үндістанды, Византияны, Цейлонды (Шри-Ланка) және «Аспан асты империясын» қамтыды. Қытайдан Жерорта теңізіне дейін 1500 жылдан астам алыстағы халықтарды байланыстырушы артерия қызметін атқарған трансконтинентальды Ұлы Жібек жолы созылып жатты. Мәуереннаһр бойымен Парсы шығанағы порттарына апаратын құрлық жолы Жібек жолын Кіші Азия және Сирия қалаларымен байланыстырды. Қазіргі Түркіменстан мен Иран территориясы арқылы Византияға баратын ежелгі керуен жолы да жұмыс істеді. Ирандықтар мен көшпелі түркі тайпалары Жібек жолы бойындағы қозғалыстарға белсене қатысты. Аланның биік таулы жерлеріндегі археологиялық олжалар дәлелдегендей, IV-IX ғасырларда жібек саудасының Орталық Азия жолы болған. Ол бүкіл Орталық Азияны оңтүстіктен солтүстікке кесіп өтіп, Каспий теңізінің солтүстік жағалауымен, одан әрі Солтүстік Кавказ тау бөктерімен және Батыс Кавказ асулары арқылы Абхазияға өтті. Бұл жерден олар Трабзонға жетіп, Константинопольге не құрлық, не теңіз арқылы жетті.

Антикалық авторлардың маңызды еңбектерін жүйелеу және қайта қарау барысында Орталық Азия гректердің классикалық шығармаларын орта ғасырдағы араб-мұсылман ғұламаларының араб тіліне аударуына жол ашып, сол арқылы Еуропа ғылымының одан әрі өркендеуіне ықпал етті. Бұл үдерісте Батыс Еуропа елдеріне көне дәуірдің рухани мұрасын жеткізуші, мәдени аудармашы ретінде орасан зор рөл атқарған араб-мұсылман ғалымдарының маңызы ерекше. Өйткені, «Ортағасырлық Шығыста алғашында Аристотель ілімін

II-VI ғасырларда өмір сүрген перипатетиктер мен неоплатониктердің: Александр Афродезияның, Фемистийдің, Проклдің, Иоанн Грамматиктің және т.б. еңбектері және түсініктемелері негізінде таныса бастады [3, 47 б.]. Қытай мен Үндістанның Византиямен және Араб түбегімен қарым-қатынасында түркілер өте маңызды рөл атқарды және олардың мәдениеті Орталық Азия аймақтарына еніп, мәдени үдерістің қарама-қарсы бағытта жүруіне ықпал етті.

Орта ғасырдың бірінші жартысындағы түркі-мұсылман мәдениеті Батыс Еуропа елдерімен салыстырғанда өлшеусіз биікте тұрды. Алайда кейінірек Батыс Еуропа мәдениеті грек-византиялық және араб-мұсылман ойшылдарының прогрессивті ғылыми жаңалықтары негізінде көтеріле алды. Сондықтан Византияның өркениетті ықпалы тек араб-мұсылмандық емес, сонымен қатар орта ғасырлардағы еуропалық мәдениеттің қалыптасуына игі ықпал етті. Орта ғасырлардағы грек ғылымының қайта жандануында Византия империясының рөлі зор, оны Адам Мец атап өтіп, оны «мұсылмандық ренессанс», дәлірек айтсақ, «ежелгі грек-рим дәстүрлерінің жаңғыруы» деп атайды. Ал мұндай жағдайда арабтардың мәдениет тарихындағы рөлі және көне дүниенің руханият элементтерін қайта жаңғыртуда үлесі орасан. «Ренессанс» Н.И. Конрад түсінігінде – тарихы мен мәдениеті бай халықтарға тән табиғи құбылыс деп сипаттайды.

Түркі-мұсылмандық Ренессанс дәуірі ежелгі дүниенің озық ғылыми дәстүрінің ерекшеліктерін оның ақыл-ой еркіндігіне мән беріп, айналадағы шындықты ақыл-ой көмегімен ұтымды түсінуге талпыныс жасады. Г. Э. фон Грюнебаум айтуынша, «ежелгі эллинизм саласына енудің ең маңызды нәтижесі дін тұрғысынан қалыптасқан ақиқаттылық түсінігі мен өзіндік сыни бағалау мен рационалды ойлау болып табылады. Дәл осымен жаулап алушылардың дүниетанымындағы өзгерістер байланысты, онсыз классикалық мұсылман өркениеті өзінің барлық өршіл жобаларымен және ғылым мен философиядағы табыстары-

мен ешқашан кемелдене алмас еді» [4, б. 45]. Араб халифаты дәуірінің ерте орта ғасырларындағы Таяу және Орта Шығыс және Орталық Азия тарихындағы мәдени құбылыс ретіндегі Ренессанс дәуірі мәселесін талдай отырып, М.М. Хайруллаев шығыс елдерінің мәдениетіндегі феноменде «жандану мәдениетінің кейбір ұқсас белгілері бар» деп санайды [5, б. 42]. «IX-XII ғасырлардағы Таяу және Орта Шығыс және Орталық Азия елдері мәдениетінің жандану ерекшеліктерін айта отырып, оның феодалдық қоғам шеңберіндегі дамуының әртүрлі кезеңдерін көрсететін феодалдық қатынастар мен феодалдық өндіріс тәсілі негізінде қалыптасқанын, ал Еуропадағы Ренессанс дәуірінің феодалдық қатынастардың пайда болуы буржуазиялық мәдениет қалыптасуының хабаршысы екенін атап өткен жөн. Ерте ортағасырлық Таяу және Орта Шығыс мәдениетін итальяндық Ренессанс дәуіріне дейінгі әлемдік мәдениеттің дамуындағы маңызды кезең ретінде қарастыруға болады» деп М.М. Хайруллаев жазған болатын [5, 64 б.].

Әлемге мұрасы баға жетпес ұлы ғалымдарды сыйлаған түркі әлемі әрқашан өзіне барша халықтардың назарын аударып, үлкен қызығушылық танытып келеді. Түркі әлемінің мәдениеті – бірегей синтез. Ертедегі түркілер жабайы жылқылар мен түйелерді қолға үйретіп, арба ойлап тауып, жылқыға міну техникасын жетілдіріп, сонымен қатар металдарды өңдеу, қыш бұйымдар жасау, тоқымашылық, керамика және зергерлік бұйымдар жасау арқылы әлемдік өркениетке үлкен үлес қоса отырып, астрологиялық, музыкалық ғылым және т.б. және де өздерінің дала өркениеті болғанын дәлелдеді.

Орталық Азияның әлемдік өркениеттің дамуындағы рөлін Орталық Азия және Кавказ институтының негізін қалаушысы және төрағасы Фредерик Старр өте жақсы көрсетті. Ол еуразиялық аумақтар жөнінде бірнеше тақырыптарға арналған 20 кітаптың және 200-ден астам мақаланың авторы және редакторы. «Жоғалған ағартушылық: Орталық Азияның арабтар жаулап алу-

ынан Темірлан заманына дейінгі алтын ғасыры» атты еңбегінде: «999 жылы қазіргі Өзбекстан мен Түркіменстан территориясында бір-бірінен 400 шақырым жерде тұратын екі жас адам хат алмасты. Олар өз кезегінде сол уақытта кең қолданылған көзгершіндер арқылы хат алмасуларына болатын еді, бірақ хаттардың көлемі тым үлкен болды. Алғашқы хат алмасу екеуінің үлкені - жиырма сегіз жастағы ізденуші, он сегіз жасар досына ғылыми және философиялық тақырыптар бойынша сұрақтар тізімін жіберген кезде басталды» [6].

Фредерик Старрдың көзқарасы бойынша олардың барлығы бүгінгі күні де өзекті. «Осылайша ғаламтор желісіндегі заманауи ғылыми пікірталастарды еске түсіретін алғашқы талқылау басталды, нәтижесінде әр автордан төрт ұзын хат келді. Ғалымдарды «Жұлдыздар арасында басқа күн жүйелері бар ма?» деген сұрақ қызықтырды. Алты жүз жылдан кейін Джордано Бруно (1548-1600) бірнеше әлемнің бар екендігін айтқаны үшін өртеніп кетті (шын мәнінде оны пантеизмге айыптады), бірақ бұл екі адам сол кезде біз (жердегілер) Әлемдік жүйеде жалғыз емеспіз деп есептеген. Бірегей болуымыз мүмкін, бірақ жалғыз емеспіз» деп жазып қалдырған. Осы кезде Орталық Азияда екі ғалым Жер толығымен бір уақытта жаратылды ма, әлде уақыт өте келе пайда болды ма деген сұраққа жауап берді. Олар дүниені құдайдың жаратқанын қабылдай отырып, сол кезден бері планета түбегейлі өзгерістерге ұшырады жазады. Екеуі де ислам дінінің өкілі екенін ескерсек, мұсылмандар үшін де, ортағасырлардағы христиандар үшін де геологиялық эволюцияны мұндай ашық мойындау сол уақыттарда қиындық тудырғаны белгілі. Сондықтан олар өздерінің пайымдауларында дін өкілдері үшін қолайлырақ ететін күрделі түсініктеме қосуға асықты. Бірақ, шын мәнісінде, осы екі ғалым сегіз ғасыр бұрын эволюциялық геологияны да, тіпті дарвинизмнің де негіздерін сол уақытта терең зерттеп, көрсеткен болатын». Бұл Шығыстың ұлы ойшылдары Ибн Сина мен Әл-Бируни болатын [6].

Көшпелілер өркениетінің шыңы, мүмкін белгілі бір дәрежеде тарихи негізі рухани және дүниетанымдық саладағы жетістіктер болды. Бұған дәлел – сақтар мен сарматтар өнерінің табиғатын анықтайтын «аңдық стиліндегі өнер» деп аталатын жоғары көркемдік дәстүр [7, 13 б.] – бұл ұғым осы халықтардың қолданбалы өнерінің бейнелеу мотивтерінде жануарларға, ең алдымен жылқыға, бұғыға немесе түйеге деген көзқарастың көрінісін білдіреді.

Уақытты түркі көшпелілері ұрпақ алмасуы ретінде қабылдаған. Әр адамның өз шежіресін білу маңызды болды. Көбінесе белгілі бір мәдени қаһарман, тарихи тұлғаның арғы тегі қасқыр бейнесінде қабылданды. Рудың көне болуы оның өкілдерінің әлеуметтік мәнін анықтады. Мысалы, Күлтегін өз шежіресін дүние жаратылған кезден бастайды. Номад өзін осы әлемге кездейсоқ келгендей сезінген жоқ, ол өз руының немесе ата-бабаларының ұзақ тізбегінің жалғасы екенін және ұрпақтарында өз жалғасы болатынын түсіне білді. Түркілердің қолынан келмейтін іс жоқ! [8].

Бұл кезеңдерде қасқыр негізіндегі ономастика ең кең тараған. Жаңа туған нәрестеге дана ақсақалдар: «Бөріге ұқсаған жігіт боп өссін, халқымыз онымен көркейсін», – деген тілекпен жаңа туған нәрестелерге есім беріліп отырған. Демек, көшпелілер арасындағы қасқыр символы олар ерлік пен жаугерлікті, барлық халықтар жоғары бағалайтын қасиеттерді білдіреді. Осыдан-ақ қасқыр түркілердің тотемдік символы болғанын көруімізге болады.

Дж. Фрезер өзінің зерттеулерінде жоғары биліктің бір адамның қолында шоғырлануы оған өзінің өмір бойы алдыңғы ұрпақтар жасай алмаған өзгерістерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретінін дәлелдеді. Егер бұл ақылды және шешуші адам болса, ол күшті мемлекет жасайды және басқалар үшін қорқынышты және қауіпті көршіге айналатынын атап көрсетті. «Өз билігін ішінара қарудың күшімен, ішінара әлсіз тайпалардың ерікті бағынуы арқылы кеңейте отырып, бұл тайпа көп ұзамай

байлық пен құлдарға ие болады, олар адамдардың бүкіл таптарын тұрақты өмір сүру үшін күрестен босатып, оларға өздерін ерікті түрде білім алуға мүмкіндік береді. Адамның әл-ауқатын жақсарту үшін білім алу – бұл ең асыл және ең күшті қару» [9, 42-43 б.].

Академик Л. Қызласов атап өткендей, VI-VIII ғасырлардағы түркі мүсіндері марқұмның келбетіне ұқсастығы бар болған, қазір ғылымда жүздеген, мүмкін мыңдаған түркі мүсіндері белгілі, бірақ олардың ешқайсысы бірінің бет-әлпетін қайталамайды. Бұл индивидуализм біздің тақырыбымыз үшін қоғамның жеке тұлғаны және оның ішкі құндылығын сезінуінің дәлелін ашады [10, 120-122 б.]. Түркі мәдениетінің қызықты әрі толық зерттелмеген құбылыстарының бірі – түс гаммасы. Түркілер үшін ол табиғатпен де байланысты болды. Көк түстің барлық реңктері түркілер үшін маңызды рөл атқарғанын мына жазбадан көреміз: «... Басшысыз және рулық көсемдерсіз «көк» түріктер осы екі шекараны қамтып өмір сүрді» [11, 36 б.].

Түркілер жасыл мен көкті ажыратпаған. Бұл түс нені білдіреді? Оның мәні неде? «Көк түс – байсалдылық, түсіністік, шынайылық, айқындық, тұтастық, татулық, кеңдік, шыншылдық, сөз, артикуляция, жоғары парасаттылық, сенімділік, мөлдірлік, рухани, жанашырлыққа толы» [12, 43 б.]. Осы екі түсті түсінуде біз қандай да бір мағыналы байланысты көреміз. Жасыл түс мағынасы да түркілердің мінезін жақын сипаттайды: «Жасылдың адамгершілікке бейімділігі бар. Жасыл түс – махаббат, тұтастық, прогресс, практикалық, ой еркіндігі, тепе-теңдік, сұлулық, үйлесімділік, мотивация, сөзсіз махаббат, жанашырлық, тұрақтылық, сәттілік, өсу, түсіну, табиғи» [13, 33].

Түркі мәдениетінде адам табиғатпен үйлесімді өмір сүреді. Ол оны бағындырмайды, онымен тікелей байланыста өмір сүреді. Мысалы, «Оғызнама» дастанында Оғыз ханның таңдаулысы табиғаттың сұлулығымен теңестіріліп, былайша суреттеледі: «Оғыз ханның таңдаулысының маңдайындағы мең

Солтүстік жұлдыздай, көзі аспаннан көк, шашы болса өзен ағынындай, тістер маржандай» [13, 122-123 б.].

И.Ю. Крачковский былай деп жазды: «Менің ойымша, қоғамның топтық санасында екі өркениеттің құндылықтары біртұтас ажырама тұтастыққа тоғысқанда жаңа сапаның пайда болатыны одан да таң қалдырады. Соның жарқын мысалы ретінде түркі дүниесіндегі мұсылман мемлекеттерінің құрылуы болып табылады, бұл кезде түркі көшпелі халықтары (X ғасырда Қараханидтер, XI ғасырда Селжұқтар, тіпті XIV ғасырда моңғолдарға бағынышты көшпелі тайпалар болсын) Исламды қабылдады, соған қарамастан, бұрынғы идеялармен, ұстанымдармен және ойлау тәсілімен қосылып қана қоймай, олар ислам өркениеті мен түркі өркениетінің құндылықтары ажырамас бір тұтастыққа тығыз тоғысқан жаңа бірлікті тудырды» [14, 85 б.].

XI ғасырдағы араб ғалымы араб тілінде жазған барлық «дәуірдің мақтаулы адамдарының» тізімін жасағанда, аталғандардың жалпы санының үштен бірі – 415-і Орта Азиядан шыққан болып шықты. Қалған үштен екі бөлігінің жартысынан көбі қазіргі Иранның бір бөлігі болып табылатын аймақтағы парсылар болды. Орталық Азияның артықшылығы жаратылыстану, философия және математика салаларында ерекше байқалады және осы аймақтың ғалымдары жалпы санның 90%-ын құрады. Олардың көпшілігі ирандықтар болды және әртүрлі иран тілдерінде сөйледі, бірақ түркі тілдестері де көп болды. Демек, олардың ана тілдері не иран тобына, не түркі тобына жатады [15, 51].

«Жергілікті халықтар тілдерінің шетел жазуын қабылдап, өркендей алуы және сыртқы күштердің тілдерінің енуімен қысым көрсетілмеуі Орталық Азия өркениетінің екі түрінде де – парсы және түркі тілдерінің іргелі әрі ауқымды сипатын айғақтайды. Бұл Орталық Азияның мәдениеттер қиылысы емес, оның барлық халықаралық байланыстары әсер еткен қиылыстар мәдениеті болғанын тағы бір рет растайды. Бірақ, түптеп келгенде, оның ғасырлар бойы жинақталған

ішкі күштері оны одан бетер айқындады» [15, 97].

Орталық Азияның орны туралы: Алтай тарихи тұрғыдан әлемнің бастапқы орталығы болғанымен, уақыт өте Батысқа қарай ығысып, кеңейе түсті. «Әлемнің қазіргі орталығы – Орталық Еуразия (Орталық Азия). Бұл аймақта этностар, тілдер мен діндер өзгеріп отырды, ежелгі дәуірде иран тілдері, XI ғасырдан бастап түркі тілдері үстемдік етті, бірақ бұл өркениет әрқашан өзінің бірегейлігін сақтап қалды және әсіресе сырт көзге біртұтас болып көрінді» [16].

Академик И.Ю. Крачковский былай деп жазды: «Мұсылмандық ықпал еткен бүкіл территорияда, сөзсіз, ортақ мәдениетінің жалпы түрі бірдей болғанымен, әр елдің өзіне тән ерекшеліктерін енгізгені даусыз» [14,7]. Профессор Ә.Қасабек «исламдық-сопылық сана архетипі қазак ойшылдарының дүниетанымының негізіне айналды» [17, 82] деп есептейді. «Менің ойымша, қоғамның топтық санасында екі өркениеттің құндылықтары біртұтас ажырамас тұтастыққа тоғысқанда жаңа сапа пайда болады, бұл өте таңқаларлық жағдай» [17, 85]. Көшпелі адам шөлде де, далада да апталап өмір сүре алады, бірақ құдіретті күш иесі онымен әрқашан бірге болады және ол күніне бес рет ойын тазартып, қолын жуып, құдіретті Құдайға жалбарынуы керек [18, 21].

Егер барлық жерде магия дәуірі дін дәуірінен бұрын болған деп есептейтін болсақ, онда, әрине, адамзатты (немесе оның бір бөлігін) магия теориясы мен тәжірибесінен бас тартып, дінге көшуге итермелеген себептерді зерттеу керек. Осының барлығын ескере отырып, мен келесі гипотезаны ұсынар едім: магияға тән болып келетін жалғандықты түсіну барысында адамның ақыл-ойы ақиқатты танудың және табиғи ресурстарды пайдаланудың неғұрлым жемісті әдісін іздеуге итермеледі.

Қорытынды

Түркілердің мәдениетінде Мерв, Хиуа, Үргеніш, Бұхара, Самарқанд және

Отырар сияқты орталықтар ғылыми танымның дамуында өте маңызды рөл атқарды. Түркі ғалымдарының еңбектері сақталған атақты Отырар кітапханасы жоғалып кетті, бірақ бізге жеткен деректер Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтар арасында ғылымның шынайы гүлденгенін айғақтайды.

Бүгінде әлемде үлкен қызығушылық танытып отырған Ұлы Жібек жолына қатысты деректер ерекше. Өздеріңіз білетіндей, орта ғасырларда Еуразияны Жерорта теңізінен Қытайға кесіп өткен керуен жолдары жүйесі – Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс елдері мәдениеттері арасындағы байланыстарды, қарым-қатынасты және сұқбатты жүзеге асырудың маңызды бастамасы болды. Бұл жолдың ең ұзын бөлігінің бірі Орталық Азия аумағы арқылы өтті.

Зерттеушілер «тарих атасы» Геродоттың сипаттамасына сүйене отырып, Дала жолының қызымет етуін біздің дәуірімізге дейінгі 1 мыңжылдыққа жатқызады және ең негізгі жол Қытайдан өткен VI-VII ғасырлар деп есептейді. Жетісу мен Мәуереннаһр арқылы Батысқа өтті; бағыты басқа аймақтарға бұрыла отырып, ғасырлар бойы кезектесіп өзгеріп отырды.

Бүгінгі күнге дейін көптеген Батыс ғалымдарының еңбектерінде Ибн Сина, Бируни, әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Ғазали және т.б. арабтар деп аталып келді. Бұл өрескел қатені философия мен ғылым тарихына қатысты ең беделді еуропалық және американдық жазбалардың өзінде де кездестіруге болады. Иә, бұл дәуірде Орталық Азия ойшылдарының көпшілігі араб тілінде жазған. Бірақ көптеген еңбектерінің арқасында араб тілін жаңа ұғымдармен, терминдермен байытқан Орталық Азия ғалымдары болды. Бұл Батыста латын тілі өзінің әмбебап тіл мәртебесін жоғалтып, діндер тіліне айналған кезде болды.

Ислам түркі әлеміне біртұтас толық ілім және соған сәйкес өмір салты ретінде көрінді және түркі философиясы мен ғылыми ойының дамуына қуатты серпін берді. Түркілер жаңа сенімге бет бұрды, өйткені бұл оларға әлемдік мәдени кеңістікті игеруге, сол

кезде шешуші рөл атқарған араб тілі мен мәдениеті арқылы әлемдік өркениет жетістіктеріне қосылуға мүмкіндік берді.

Өткенді абсолюттендірмей, түркі мәдениетінің архетиптеріндегі оң рухани тәжірибені өзекті ету қажеттігін атап өту керек. Ұлы даланың өзіне тән нышандары мен бейнелерін (архетиптерін) Юнг прототиптерімен типологиялық салыстыру, олардың терең мағынасын неғұрлым анық және толық көрсету эвристикалық мәнге ие.

Исламды енгізу арқылы түркілер Жерорта теңізі өркениеттерінің қалалық адамының мыңжылдық тәжірибесін бойына сіңірді, саяси және мәдени экспансияның жылдамдығы мен ауқымы жағынан мұндай бұрын-соңды болмаған, бірнеше бөлек, жергілікті араб мәдениетінің ерекшеліктерімен ұштасып, өзіндік болмысын сақтап қалған мәдени орталықтар қалыптасты. Сан алуан мәдениеттердің өзара әрекеттесу процесі біртұтас мемлекеттік бірлестік – халифат, біртұтас тіл – араб және идеологиялық негізі – ислам діні негізінде жүзеге асты.

Түркі кодын анықтау маңызды. Ортағасырлық ислам мәдениетіндегі кемел тұлғаны зерттеудегі антропологиялық өлшем түркілердің дүниетанымында көрініс тапқан түркі тамырының бар екендігін көрсетеді. Өйткені теңдік, бостандық, дене және рухани күш идеясы түркілік «ізгіліктіадамды» ерекшелендіреді. Түркілердің өзіндік бай және өзіндік ерекшеліктер бар түркі мәдениеті болды, түркілердің бірегей мәдени ерекшеліктері Араб халифатының дамуы мен гүлденуіне елеулі үлес қосты. «Мұсылмандық Ренессанс» (Адам Мец) мәдениетінің өркениеттік әсері орта ғасырлардағы еуропалық мәдениеттің қалыптасуына игі ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тюркские народы: Энциклопедический справочник. Гл. ред. Б.Г. Аяган. – Алматы: ЗАО «Қазақ энциклопедиясы», 2004. – 384 с.
- 2 Григорьян А.Т., Рожанская М.М. Механика и астрономия на средневековом Востоке. – М.: Наука, 1980. – 200 с.

3 Мец Адам. Мусульманский Ренессанс – М.: Изд. ВиМ, 1996. – 544с.

4 Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – М.: Наука, 1981. – 227 с.

5 Хайруллаев М. Культурное наследие и история философской мысли. – Ташкент: Узбекистан, 1985. – 262 с.

6 Утраченное Просвещение. Золотой век Центральной Азии от Арабского завоевания до времени Тамерлана / Стивен Фредерик Старр. – Пер. с англ. – М: Альпина Паблшер, 2017. – 574 с.

7 Каган М.С. Введение в историю мировой культуры. Историкографический очерк, проблемы современной методологии. Закономерности культурогенеза, этапы развития культуры традиционного типа – от первобытности к Возрождению. Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Петрополис», 2003. – 368 с.

8 Нарымбаева А.К. Туран – колыбель древних цивилизаций. – Алматы, 2009. – 688 с.

9 Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Д. Д. Фрэзер. – М.: «Азбука-Аттикус», 1890. – 151 с.

10 Кызласов И. Формы осознания роли личности в древнетюркском обществе. // Государственность и Великая степь: Сборник материалов международной научной конференции. – Астана, 2006. – 224 с.

11 Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамура, 2002. – 320 с.

12 Тереза Сундт. The art of colour therapy. Искусство цветотерапии. The publication is supported by Home Art & Sales Services AG. – Zepter Group-Printed in Italy. – 2011. – 127 с.

13 Жетписбаева Б.А. Поэтика и семантика «Огуз-наме». – Евразия, 2005, № 6. – С. 119-131.

14 Крачковский И.Ю. Арабская культура в Испании. – Л.; 1937. – 32 с.

15 Куттыкадам С. Дао Алтая. – Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013. – 368 с.

16 Умирьяев Б. Безвестные тюрки... Великие сыны Турана. Издание второе, дополненное и переработанное. – Алматы, 2013. – 290 с.

17 Касабек А., Касабек С. Искание истины (о природе национальной философии). – Алматы: Гылым, 1998. – 144 с.

18 Машкевич А.А. Диалог цивилизаций. Вчера. Сегодня. Завтра. – Алматы: Дом Печати Эдельвейс, 2007. – 220 с.

Transliteration

- 1 Tjurkskie narody: Jenciklopedicheskiy spravochnik [The Turkic peoples: An Encyclopedic reference book]. Gl. red. B.G. Ajagan. – Almaty: ЗАО «Қазақ jenciklopedijasy», 2004. – 384 s. (in Russ)
- 2 Grigor'jan A.T., Rozhanskaja M.M. Mehan-

ika i astronomija na srednevekovom Vostoke [Mechanics and astronomy in the medieval East]. – M.: Nauka, 1980. – 200 s. (in Russ)

3 Mec Adam. Musul'manskij Rennessans [Muslim Renaissance]. – M.: Izd. ViM, 1996. – 544 s. (in Russ)

4 Grjunebaum G. Je. Osnovnye cherty arabo-musul'manskoj kul'tury [The main features of Arab-Muslim culture]. – M.: Nauka, 1981. – 227 s. (in Russ)

5 Hajrullaev M. Kul'turnoe nasledie i istorija filosofskoj mysli [Cultural heritage and the history of philosophical thought]. – Tashkent: Uzbekistan, 1985. – 262 s. (in Russ)

6 Utrachennoe Prosveshhenie. Zolotoj vek Central'noj Azii ot Arabskogo zavoevanija do vremeni Tamerlana [The Golden Age of Central Asia from the Arab Conquest to the time of Tamerlane] / Stiven Frederik Starr. – Per. s angl. – M: Al'pina Publisher, 2017. – 574 c. (in Russ)

7 Kagan M.S. Vvedenie v istoriju mirovoj kul'tury. Istoriograficheskij ocherk, problemy sovremennoj metodologii. Zakonomernosti kul'turogeneza, jetapy razvitija kul'tury tradicionnogo tipa – ot pervobytnosti k Vozrozhdeniju [Introduction to the history of world culture. Historiographical essay, problems of modern methodology. The regularities of cultural genesis, the stages of development of a traditional type of culture – from primitiveness to Rebirth]. Sankt-Peterburg: OOO «Izdatel'stvo «Petropolis», 2003. – 368 s. (in Russ)

8 Narymbaeva A.K. Turan – kolybel' drevnih civilizacij [Turan is the cradle of ancient civilizations]. – Almaty, 2009. – 688 s. (in Russ)

9 Frjezer D. D. Zolotaja vetv'. Issledovanie magii i religii [The Golden Bough. The study of magic and religion] / D. D. Frjezer. – M.: «Azbu-ka-Attikus», 1890. – 151 s. (in Russ)

10 Kyzlasov I. Formy osoznanija roli lichnosti v drevnetjurkskom obshhestve [Forms of awareness of the role of personality in ancient Turkic society] // Gosudarstvennost' i Velikaja step': Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Astana, 2006. – 224 s. (in Russ)

11 Sulejmenov O.O. Tjurki v doistorii [Turks in prehistory]. – Almaty: Atamura, 2002. – 320 s. (in Russ)

12 Tereza Sundt. The art of colour therapy. Iskusstvo cvetoterapii. The publication is supported by Home Art & Sales Services AG. – Zepter Group-Printed in Italy. – 2011. – 127 s. (in Russ)

13 Zhetpisbaeva B.A. Pojetika i semantika «Oguz-name» [Poetics and semantics of "Oguz-name"]. – Evrazija, 2005, № 6. – S.119-131. (in Russ)

14 Krachkovskij I.Ju. Arabskaja kul'tura v Ispanii [Arab culture in Spain]. – L., 1937. – 32 s. (in Russ)

15 Kuttykadam S. Dao Altaja [Dao of Altai]. – Almaty: Izdatel'skij dom «Biblioteka Olzhasa», 2013, 368 s. (in Russ)

16 Umir'jaev B. Bezvestnye tjurki... Velikie syny Turana. Izdanie vtoroe, dopolnennoe i pererabotannoe [Obscure Turks... The great sons of Turan. The second edition, supplemented and revised]. – Almaty, 2013. – 290 s. (in Russ)

17 Kasabek A., Kasabek S. Iskanie istiny (o prirode nacional'noj filosofii) [The Search for Truth (about the nature of national philosophy)]. – Almaty: Gylym, 1998. – 144 s. (in Russ)

18 Mashkevich A.A. Dialog civilizacij. Vchera. Segodnja. Zavtra [Dialogue of civilizations. Yesterday. Today. Tomorrow]. – Almaty: Dom Pechati Jedel'vejs, 2007. – 220 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

<i>Раймбек Бақытжанұлы Зейнуллин</i>	докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, zeinullin_96@mail.ru
<i>Динара Мұхтарқызы Жаңабаева</i>	PhD, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Раймбек Бакытжанович Зейнуллин</i>	докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, zeinullin_96@mail.ru
<i>Динара Мухтаровна Жанабаева</i>	PhD, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
<i>Raimbek Zeinullin</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, zeinullin_96@mail.ru
<i>Dinara Zhanabaeva</i>	PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan